

ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ВЧИТЕЛІВ-ПОЧАТКІВЦІВ ПРО НЕВЕРБАЛЬНІ ПАТЕРНИ РОЛЬОВОЇ ПОВЕДІНКИ

Заброцький М.М. (Житомир)

В статті обговорюються результати експериментального вивчення динаміки уявлень молодих вчителів про невербальні патерни рольової поведінки на етапі їх професійної адаптації.

Ключові слова: *професійна адаптація, педагогічне спілкування, рольова поведінка, невербальні патерни рольової поведінки.*

Педагогічна професія відноситься до соціономічних видів праці, де спілкування виступає професійно значущою стороною. У роботах Г.О.Балла, М.Й.Боришевського, В.М.Галузяка, М.М.Заброцького, В.О.Кан-Каліка, М.Н.Корнева, Я.Л.Коломінського, О.В.Киричука, С.Д.Максименка, С.О.Мусатова, О.О.Леонтьєва, Л.Е.Орбан, Н.В.Чепелевої, Т.С.Яценко та інших обґрунтовується розуміння педагогічного спілкування як суттєвої характеристики педагогічного процесу, різновиду професійного спілкування, через яке здійснюється соціально-психологічна взаємодія вчителя з учнями. Змістом такої взаємодії є обмін інформацією, пізнання особистості учнів, здійснення виховних впливів, створення оптимальних умов для розвитку мотивації і забезпечення творчого характеру їх учбової діяльності тощо.

Базується таке розуміння педагогічного спілкування на концептуальних ідеях В.М.М'ясищева, який розглядав структуру спілкування як фундаментальну єдність процесів відображення учасниками спілкування один одного, взаємин між ними та взаємозвернень (взаємодії між ними) [7]. Ядром особистості, яке визначає рівень та характер цілісного функціонування всіх складових у єдиній психічній організації людини, В.М.М'ясищев вважав систему суб'єктивно-оціночних ставлень до дійсності. Ця система є тими внутрішніми умовами (С.Л.Рубінштейн), котрі заломлюють всі зовнішні впливи на особистість, що і визначає індивідуальний характер її поведінкових реакцій у відповідь на ці впливи. У свою чергу, така система ставлень детермінується специфічним для кожної особистості досвідом соціально-психологічних зв'язків, тобто досвідом спілкування (передусім в умовах найближчого і, як

правило, значущого для неї соціального оточення). Таким чином, особистість для М'ясищева за самою своєю суттю є утворенням «діалогічним», продуктом індивідуального досвіду спілкування та взаємовідносин з іншими людьми.

На думку В.М.М'ясищева, особистість є не лише об'єктом та результатом ставлень, але й, і водночас, вона виступає у спілкуванні ще й у ролі активного суб'єкта певних ставлень: «у спілкуванні виражаються ставлення людей з їх різною активністю, вибірковістю, позитивним або негативним характером. Способом або формою спілкування чи ставлень є звернення людини до людини» [7, 114].

Велика увага у роботах В.М.М'ясищева приділяється тим психологічним умовам, котрі посилюють (чи, навпаки, послаблюють) ефект впливу учасників спілкування один на одного. Так, він детально аналізує причини, від яких залежить ефективність словесного впливу на людину. Розвиваючи ідеї І.П.Павлова, К.І.Платонова та інших вчених, М'ясищев на великому експериментальному матеріалі показав, що слово, маючи певний загальний смисл для групи людей, водночас для кожної конкретної людини має індивідуальний психологічний та фізіологічний контекст, зумовлений його індивідуальною значущістю для людини. Остання, у свою чергу, залежить від місця, яке займають у досвіді людини ті предмети, особи чи обставини, що символізуються даним словом, тобто від особистісного ставлення суб'єкта до них.

На думку М'ясищева, податливість людини до словесних впливів «являє собою не стільки інтелектуально характерологічну стійку особливість людини, скільки результат динамічних взаємовідносин людей» [6, 228]. Він також наголошує на ролі невербального контексту взаємодії, пов'язаного з моментом обміну емоційними переживаннями.

Виходячи з аналізу літературних джерел, можна говорити про існування патернів невербальної поведінки, специфічних для диференційно-психологічних (стать, вік, темперамент, основні емоційні стани, акцентуації особистості, паталогічні деформації особистості) та соціально-психологічних

характеристик людини (статус, роль, ставлення). Під такими патернами у психології спілкування розуміють стійкі та взаємообумовлені сукупності елементів невербальної поведінки і проксеміки спілкування, котрі відрізняють одну рольову поведінку від іншої, виконуючи не лише соціальні функції регулювання, ідентифікації, стратифікації, адаптації, але й соціально-психологічну функцію демонстрування ставлення до самого себе у даній ролі та очікування певної поведінки від інших. Наряду з іншими типовими формами поведінки (нормами, стереотипами), вони відіграють важливу роль у регулюванні соціальних та соціально-психологічних процесів, що протікають у групі [5].

Соціально-марковані невербальні засоби виступають у ролі своєрідних індикаторів статево-вікової та статусно-рольової поведінки. Освоєння відповідних невербальних патернів робить рольову поведінку людини соціально-прийнятною та успішною. Зокрема, одним із завдань професійної підготовки вчителя має стати оволодіння майбутніми спеціалістами відповідними навичками.

У даній статті ми ставимо за *мету* проаналізувати дані експериментального вивчення особливостей динаміки уявлень молодих педагогів за роки їх професійної адаптації про невербальні патерни рольової поведінки учасників педагогічної взаємодії. У дослідженні взяло участь 73 педагогів, які після закінчення ВНЗ третій рік працюють у школі. Отримані дані порівнювалися з результатами випускників Інституту педагогіки Житомирського державного університету ім. І.Франка (88 респондентів).

Для збору емпіричної інформації ми скористалися спеціальним опитувальником «Невербальні характеристики спілкування» [9]. Респондентів знайомили з інструкцією такого змісту: «Як відомо, кожна людина використовує різні засоби для встановлення контакту з іншими людьми. Найпоширенішими засобами спілкування є мовні і немовні (міміка, жести, пози тощо). Нижче приводиться ряд невербальних характеристик нашої поведінки у спілкуванні. Ваша задача полягає в тому, щоб вибрати із пропонованого списку

ті, котрі відповідають, на Вашу думку, визнаним нормам спілкування з керівником, колегою, учнем, родичами та коханою людиною».

Частота використання характеристик, включених до патерну невербальної поведінки, визначалася за формулою: $N=A/B$, де N – вага, A – кількість виборів характеристики, а B – загальна кількість респондентів.

Невербальний патерн у респондентів обох груп для виділених рольових позицій включав проксемічний компонент, екстралінгвістичні характеристики, дотики, характеристики погляду, пози, жестикуляції та міміки. Математичні розрахунки (обраховувався коефіцієнт Стюдента) свідчать про існування статистично значущих відмінностей між групами у частотах вибору характеристик невербальної поведінки для таких ролей як «колега» та «учень» ($p < 0,05$). Для ролей «родич», «кохана людина» та «керівник» виявлені відмінності статистично неістотні ($p > 0,05$).

Звернемося до аналізу отриманих типових рольових патернів (до структури останніх були включені ті елементи невербальної поведінки, які назвали понад 70% респондентів), розпочавши його передусім з таких ролей як «родич» та «кохана людина».

«Родич». Обсяг типового патерну у випускників включає 32, а у молодих педагогів 30 характеристик. У ньому представлені елементи з усіх виділених підструктур (характеристики дотиків, погляду, пози, жестикуляції, міміки, екстралінгвістики та проксеміки), які і надають патерну його основного психологічного змісту.

Проксемічний компонент включає взаємодію на особистісній дистанції. Дозволене все різноманіття дотиків (респондентами з обох груп названі всі 4 характеристики). Активно використовується погляд (по 4 характеристики в обох групах): дивитися в очі, розглядати обличчя, дивитися на тіло, дивитися пильно. Характеристики пози (сидіти, трохи нахилившись вперед, розслаблена поза, схилити голову вбік – у випускників, сидіти, відкинувшись на спинку стільця, розслаблена поза – у початківців) демонструють відсутність напруженості та увагу до партнера. Інтенсивно використовується жестикуляція

(названо по 7 характеристик обома групами), зокрема, позитивної модальності, для опису предметів та підкріплення сказаного. До змісту патерну включено вираження широкого різноманіття почуттів (по 6 характеристик в обох групах – вираження гніву, радості, подиву, страждання, замилювання та любові). Добре представлено екстралінгвістичний компонент (названо по 4 характеристики в обох групах – говорити швидко, повільно, плакати, сміятися).

Належної психологічної об'ємності описуваний патерн набуває, якщо ми звернемо увагу на ті невербальні характеристики, які, на думку респондентів, є зовсім нетиповими для даної рольової позиції (до останніх були віднесені ті, котрі були вибрані до 10% опитаних, або взагалі ніхто не назвав). Отже, випускники вважають нетиповими для «родича» такі характеристики невербальної поведінки: сидіти прямо, поклавши руки на коліна, тримати ноги разом, мати напружену позу, а для початківців до цих характеристик добавляються ще тримати руки перед собою. Як бачимо, психологічний зміст ролі «родич» в обох групах відображає не лише рольову, але й, і насамперед, експресивну сторону взаємин.

Ще більшою мірою це виражено для рольової позиції *«кохана людина»*. Обсяг типового патерну тут включає 27 у випускників, та 29 характеристик у молодих педагогів, при цьому, як і в попередньому випадку, у ньому презентовані всі виділені підструктури. До проксемічного компоненту додатково введено інтимну дистанцію взаємодії. Дозволеним є все різноманіття дотиків (брати за руки, обіймати, цілувати, класти руки на плечі, шию і т.п.). Підструктура «погляд» в обох групах включає 4 елементи: дивитися в очі, розглядати обличчя, дивитися на тіло, дивитися пильно, тобто погляд активно використовується для демонстрування позитивної уваги до партнера та керування ситуацією взаємодії з ним. До підструктури «поза» респонденти з обох груп віднесли лише один елемент (розслаблена поза), що помітно відрізняє цей патерн від попереднього. Жестикуляція активна (5 елементів у випускників і 6 у початківців), використовується для підсилення сказаного, опису предметів, вираження ставлення до партнера, демонстрації йому своєї

позитивної уваги. Міміка в обох групах виражає широку палітру почуттів різної модальності: радість, подив, страждання, замилювання, любов.

Нетиповим для «коханої людини» випускники вважають: сидіти прямо, класти руки на коліна, сидіти, поклавши руки перед собою, ноги разом, виражати відразу та презирство, дотримуватися соціальної дистанції спілкування. Молоді вчителі до цих характеристик ще додають напружену позу та прикривання рота рукою.

Загалом можна зробити висновок, що невербальні патерни для ролей «родич» та «кохана людина» відображають передусім життєвий досвід респондентів та є наслідком їх соціальної адаптації. Зовсім по-іншому виглядає картина по інших рольових позиціях (нагадаємо, що тут – за винятком ролі «керівник» - відмінності між уявленнями випускників та педагогів-початківців носить статистично значущий характер).

«Керівник». Обсяг типового патерну у випускників включив 7, а у молодих учителів 11 характеристик. До нього зовсім не входить підструктура «дотики». У випускників випадають також характеристики з підструктур «поза», «жестикуляція» та «міміка». Взаємодія з керівником, на думку більшості випускників, має здійснюватися лише на соціальній відстані. Початківці для цієї рольової позиції додають ще й можливість особистісної дистанції спілкування.

На думку випускників «керівник» має дивитися в очі, його поза напружена, він демонструє повагу до партнера та самоконтроль, жестикуляція при цьому у нього дуже стримана, носить допоміжний характер, функціональна, міміка невиявлена, а екстралінгвістичний компонент включає лише повільну мову.

Водночас зовсім нетиповим для «керівника» є: обіймати, цілувати, класти руки на плечі, шию, дивитися на тіло, мати розслаблену позу, тримати руки в кишенях, потирати різні частини обличчя, тулуба, схрещувати руки на грудях, інтенсивно жестикулювати, тримати руки на стегнах, виражати гнів, страждання, відразу, презирство, любов, плакати. Окрім того, він не повинен

спілкуватися з співрозмовником на інтимній дистанції.

У початківців типовий патерн невербальної поведінки «керівника» відрізняється не набагато. Він включає такі характеристики як дивитися в очі, напружена поза, використання жестів для підкреслення сказаного, стискання рук перед собою, виявлення радощів та гніву за допомогою міміки, вкрай бідно представлено екстралінгвістичний компонент (вибрано лише одну характеристику - повільна мова).

Поряд з цим керівник не повинен: обнімати, цілувати, дивитися на тіло, сидіти прямо, поклавши руки на коліна, нахилити голову вбік чи опускати її, втягувати голову в плечі, прикривати рот рукою, тримати руки на стегнах, брати співрозмовника під руки, виражати страждання та страх, плакати, спілкуватися з іншими на інтимній дистанції.

Як бачимо, респондентами називаються насамперед ті характеристики невербальної поведінки, котрі асоціюються для них зі статусно-рольовою позицією керівника, його місцем в офіційній системі взаємин. Уточнюючі бесіди виявили, що під керівником більшість випускників має на увазі декана або когось із викладачів, отже логічно говорити про вплив на формування змісту цього патерну у них саме стосунків з викладачами упродовж років вузівського навчання, зауваживши при цьому офіційний характер останніх. Для вчителів-початківців у ролі керівника виступає директор школи, де вони працюють, і стосунки з яким у них, знову ж таки, частіше всього носять винятково статусно-рольовий характер.

Відмінності типового патерну невербальної поведінки для рольової позиції «колега» для обох груп виражені – як кількісно, так і якісно - ще більш чітко. Його обсяг у випускників склав 27, а у молодих вчителів – 15 характеристик, долучаючи при цьому елементи усіх виділених підструктур. Проксемічний компонент включає взаємодію на особистісній дистанції.

Категорія «дотики» містить (в обох групах) лише характеристику брати за руки (уточнюючі бесіди свідчать, що мова тут йде, насамперед, про вітання, та, у ряді випадків, використання дотику до руки співрозмовника для

підкріплення сказаного).

Погляд використовується помірно (випускниками вибрано 2, початківцями 1 із 5 запропонованих характеристик), насамперед для вираження уваги до співрозмовника та, певною мірою, для управління ситуацією взаємодії з ним.

Поза ситуативна, з 11 характеристик до типового патерну випускниками віднесено 3, а початківцями 2, причому обидві вказують на певне відчуження від партнера та, водночас, увагу до нього (сидіти, схрестивши руки на грудях, закинувши одну ногу на іншу, сидіти, трохи нахилившись уперед), тоді як характеристики, вибрані випускниками, навпаки, виявляють розкутість, незалежність, певну доброзичливість і відчуженість від ситуації (сидіти, відкинувшись на спинку стільця; розслаблена поза, нахилити голову вбік).

Найбільш представленою у типовому патерні виявилася підструктура «жестикуляція» (7 характеристик у випускників та 4 у молодих вчителів). Останні до неї передусім включили різноманітні засоби для опису предметів, явищ, підкріплення сказаного та вираження своїх емоційних станів. У випускників використання жестів розширюється, дозволяючи вияв своєї впевненості, сумнівів чи потреби у захисті, а до вже названих характеристик додається виявлення за допомогою жестикуляції ставлення до іншої людини.

Підструктура «міміка» у початківців включає лише 3 компоненти, пов'язані з вираженням емоцій позитивної модальності (радості, подиву, замилювання). У випускників до них добавлено ще 2 характеристики (вираження гніву та страждання), внаслідок чого гама засобів вияву почуттів набуває більшої психологічної глибини.

Екстралінгвістична підструктура у цьому патерні представлена такими характеристиками: говорити швидко, повільно, сміятися (в обох групах) та голосно розмовляти (лише для випускників).

Цікаво, що респонденти з обох груп виявили значне індивідуальне різноманіття у своїх виборах характеристик, внаслідок чого зовсім нетиповим

для ролі «колега», з їх точки зору, є лише спілкування в соціальній зоні, а вчителі-початківці до цього ще добавляють сидіти прямо, поклавши руки на коліна, ноги разом.

Узагальнюючи, можна констатувати, що психологічний зміст рольової позиції «колега» у випускників дуже близький до позицій «родич» і «кохана людина», відображає не лише офіційну, рольову, але й емоційно-експресивну сторону взаємовідносин. Це і логічно, оскільки в ролі колег випускники бачать передусім своїх однокурсників, з якими вони мали значний досвід дружніх стосунків. Під час професійної адаптації взаємини з колегами набувають передусім офіційного характеру, що і знаходить своє відображення у змінах змісту типового патерну невербальної поведінки для цієї ролі. Водночас за описаною загальною тенденцією приховані істотні індивідуальні варіації, зумовлені специфікою адаптації конкретних осіб до умов своєї професійної діяльності в різних педагогічних колективах.

Особливо разючими є відмінності між двома групами у змісті типового патерну невербальної поведінки для рольової позиції «учень». Його обсяг для молодих вчителів склав 28, а для випускників – 22 характеристики, при цьому взаємодія з учнем, на думку більшості представників обох груп, має здійснюватися на особистісній та соціальній відстані.

Основний психологічний зміст цього патерну у випускників такий. Підструктура «дотики» не включає жодної характеристики. Погляд використовується дуже помірно (вибрано лише 2 характеристики з 5 запропонованих, які виражають увагу до співрозмовника та готовність сприймати інформацію). Підструктура «поза» включає (із 11 можливих): сидіти, трохи нахилившись вперед, сидіти прямо, поклавши руки на коліна, ноги разом, сидіти, поклавши руки перед собою, розслаблена поза, опустити голову вниз. Жестикуляція (всього названо 4 характеристики) використовується для підсилення сказаного, опису предметів чи явищ, вияву власних психоемоційних станів. Міміка включає вираження таких почуттів як гнів, радість, подив, замилювання, любов. Екстралінгвістичний компонент включає:

розмовляти швидко, повільно, голосно та сміятися.

Нетиповим для цієї рольової позиції, на думку випускників є: цілувати, обіймати, дивитися пильно, дивитися на тіло, відводити очі в сторону при зустрічі з очима співрозмовника, ковзати поглядом по співрозмовнику, сидіти, схрестивши руки на грудях, сидіти, закинувши одну ногу на іншу, сидіти, відкинувшись на спинку стільця, схрещувати руки на грудях, потирати різні частини тіла, тримати руки в кишенях, стискати руки перед собою, стискати руки позаду, втягувати голову в плечі, розслаблена поза, вияв презирства. Взаємодія в інтимній зоні заборонена.

За роки професійної адаптації типовий патерн невербальної поведінки для ролі «учень» суттєво змінюється. Передусім кидається у вічі зростання індивідуальних варіацій у виборі характеристик, внаслідок чого значно зменшилося число тих, котрі були визначені як зовсім нетипові (залишилися - цілувати, обіймати, сидіти, схрестивши руки на грудях, сидіти, закинувши ногу на ногу, потирати різні частини тіла, взаємодія в інтимній зоні).

Водночас психологічний зміст патерну поглибився за рахунок введення до різних підструктур нових характеристик. Підструктура «дотики» тепер включає дозвіл брати за руки. Розширилася (3 характеристики) сфера застосування погляду, при цьому згадані, як і раніше, виражають, насамперед, увагу до співрозмовника, зорієнтованість на нього (дивитися в очі, дивитися на обличчя, дивитися пильно). Типовими є такі варіанти пози: сидіти, трохи нахилившись вперед, сидіти, поклавши руки перед собою, сидіти прямо, поклавши руки на коліна, ноги разом, опустити голову вниз, напружена поза, (всі вони вказують на функціональну позицію учня як виконавця в системі рольових взаємовідносин). Водночас ця підструктура включила також характеристики (розслаблена поза, нахилити голову убік, підняти голову вгору), котрі виявляють неофіційну сторону взаємодії з учнем. Жестикуляція, як і раніше, використовується для підсилення сказаного, опису предметів, вираження психоемоційних станів, однак сфера її застосування дещо розширюється за рахунок вияву ставлення до співрозмовника. Це ж можна

сказати і про підструктуру «міміка»: всі згадані компоненти пов'язані з вираженням емоцій позитивної модальності (радості, подиву, замилювання, додатково добавляється вияв любові). З екстралінгвістичних характеристик додатково добавилися сміятися та говорити повільно.

Як бачимо, за перші роки роботи в школі у молодих вчителів відбувається розширення типового патерну невербальної поведінки для рольової позиції «учень» за рахунок включення до нього ще й тих характеристик, які не просто презентують статусні вимоги до учня у системі офіційно-ділових взаємин, але й відображають всю повноту його особистісних стосунків з соціальним оточенням. Однак за цією загалом позитивною тенденцією стоять істотні індивідуальні варіації, зумовлені специфікою професійної адаптації окремих осіб.

Отримані дані, на нашу думку, свідчать про стихійний і внутрішньо суперечливий характер освоєння майбутніми вчителями соціально-маркованими невербальними засобами рольової поведінки, тоді як вони відіграють важливу роль у регулюванні соціальних та соціально-психологічних процесів, що мають місце у системі взаємовідносин «вчитель-учні». Перспективи подальшого пошуку ми вбачаємо в обґрунтуванні та апробації шляхів педагогічного керування процесами освоєння такими засобами на етапі вузівської підготовки майбутніх вчителів та їх професійної адаптації.

Література:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: Изд-во МГУ, 1980. – 432 с.
2. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. - М.: Изд-во МГУ, 1982. - 199 с.
3. Заброцький М.М. Експериментальне дослідження соціально-психологічних характеристик вчителя як суб'єкта педагогічного спілкування// Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - Т.7, вип.6. - Київ, 2006. – С. 145-150.
4. Заброцький М.М. Особливості самоставлення педагогів-початківців// Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - Т.7, вип.16. – Київ: Логос, 2008. – С. 89-92.
5. Лабунская В.А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 608 с.
6. Мясьщев В.М. Личность и неврозы. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. - 426 с.
7. Мясьщев В.М. О взаимосвязи общения, отношения и отражения как проблеме

общей и социальной психологии// Социально-психологические и лингвистические характеристики общения и развитие контактов между людьми. – Л., 1970. – С. 114-115.

8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: «Питер», 2000. — 712 с.

9. Технологія спілкування/ С.Д.Максименко, М.М.Заброцький. – К.: Главник, 2005. - 112 с.

Заброцкий М.М.

В статье обсуждаются результаты экспериментального изучения динамики представлений молодых учителей о невербальных паттернах ролевого поведения на этапе их профессиональной адаптации.

Ключевые слова: *профессиональная адаптация, педагогическое общение, ролевое поведение, невербальные паттерны ролевого поведения.*

Zabrotsky M.M.

The article presents the results of experimental research of dynamics changes of young teachers notions about non-verbal patterns of role conduct at a stage of their professional adaptation.

Key words: *professional adaptation, pedagogical dialogue, role conduct, non-verbal patterns of role conduct.*

Відомості про автора

Заброцький Михайло Михайлович, професор, завідувач кафедри педагогіки і психології Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, провідний науковий співробітник лабораторії екологічної психології Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України.